

ЛЕКЦІЯ 3. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА – ЯДРО ЕТНОПОЛІТОЛОГІЇ

Науковий термін «етнонаціональна політика» з'явився у працях західних політологів у 60-х рр. XX ст. у зв'язку з етнічним відродженням, що охопило країни Європи та Америки. Тепер він поширився на колишні колоніальні континенти та постсоціалістичні країни.

На заході політику, що регулює етнополітичні відносини, називають або національною (National Policy), або етнічною (Ethnopolitics). В Україні в науковій літературі вживаються як близькі за змістом три поняття: «національна політика», «етнічна політика» і «етнонаціональна політика». Застосування поняття «національна політика» тут узагалі недоречне, оскільки Україна є не багатонаціональною, а поліетнічною державою. Назва «етнічна політика» також не зовсім личить, оскільки тут, окрім етнічних меншин, існує ще й українська нація. Отже, щодо умов України більш конкретно можна вважати назву «етнонаціональна політика».

Поняття «етнонаціональна політика» введене в науковий обіг в українському суспільствознавстві порівняно недавно. Власне, воно стало синонімом поняття «етнічна політика», яке нині вживається в західних країнах. Поштовхом до активізації вивчення етнополітичних явищ стало так зване «етнічне відродження» («етнічний ренесанс»), яке означає посилення політичної активності національних меншин у переважній більшості поліетнічних країн. Нерідко «етнічне відродження» має своїм проявом загострення відносин між меншинами і національними більшістями.

2.1. Зміст і особливості етнонаціональної політики

Об'єктом дослідження етнополітології є етнонаціональна політика – явище надзвичайно складне. Тому доцільно з'ясувати співвідношення та взаємообумовленість таких понять, як «політика», «влада», «державна», «державне управління» та «етнонаціональна політика».

Звернімося до визначення політики в інтерпретації М. Сазонова: *політика* – це діяльність, спрямована на загальну організацію суспільства, узгодження інтересів окремих громадян і соціальних спільнот шляхом застосування влади як відносин панування і підкорення. Субстрат політичного тут складають, по-перше, діяльність щодо керівництва та уособлення єдності матеріальної (організаційна і контрольна діяльність державних структур) і духовної (теоретична діяльність, політична свідомість і т. ін.) форм; по-друге, загальне організаційне начало, у центрі якого є інтереси; по-третє, влада, що являє собою особливе вольове ставлення суб'єкта до об'єкта, в якому перший примушує, а другий підкорюється [2: 165-166].

Влада є засобом здійснення політики і одним із фундаментальних управлінських чинників [3: 13]. Вона всюди, де є стійкі об'єднання людей, класів, етноспільнот, груп та колективів. *Влада* – це певні взаємозв'язки, що передбачають наявність суб'єкта і об'єкта за особливого вольового ставлення першого до другого. Володарювання в суспільстві багатоманітне, але найбільш ефективно воно здійснюється у формі легітимних конструкцій. Легітимність влади пов'язана з наявністю у неї авторитету, підтримки з боку суспільства.

Центральним інститутом вищої політичної влади виступає *держава*. У сучасній науці держава розуміється як організація, система установ, наділених верховною легальною політичною владою на певній території, що має певні ознаки, а саме:

- відокремлення публічної влади від суспільства, її розбіжність із організацією всього населення, поява верстви професіоналів-управлінців;
- обмежена кордонами територія, на якій діють закони й повноваження держави щодо людей;
- суверенітет, тобто верховна влада, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ держави;
- монополія на легальне застосування сили і фізичного примусу;
- право на збирання податків з населення;

- обов'язковість членства в державі – громадянство;
- право на представництво суспільства як цілого і захист його інтересів у міжнародних інстанціях та інституціях [4: 252-253];
- етнос посідає домінуюче місце в державі (нація-держава).

Таким чином, *державна влада* – це найвище й найбільш повне втілення політичної влади. Це влада, яка здійснюється за допомогою спеціального апарату на певній території і має можливість застосовувати засоби організаційного та законодавчо-правового примусу.

Між поняттями «політика», «влада», «держава» та «державне управління» простежується певна підлеглисть та взаємозалежність. Політика зумовлює необхідність своєї реалізації засобом влади в особі держави. Остання безпосередньо здійснює функції державного управління соціальними процесами, національними відносинами зокрема. Тож, державне управління є впливом суб'єкта на об'єкт (суспільство) з метою його упорядкування, удосконалення і розвитку. Наукове управління суспільством – це свідоме використання суб'єктом управління відносин влади, матеріальних і людських ресурсів, наукових знань для одержання результатів, у яких найбільш повно реалізуються цілі, що виражають потреби суспільства на даному етапі розвитку [3:213-214].

У чому ж полягає зміст *етнонаціональної політики*, які її особливості? На думку більшості дослідників, її бажано розглядати з урахуванням того, що етноспільноти як суб'єкти політики взаємодіють на різних рівнях, зокрема в стосунках з титульною (державною) нацією, між собою та інститутами влади. Етноси, які не здатні піднятися до рівня розуміння своїх політичних інтересів, перетворюються на об'єкт маніпуляцій або на засіб досягнення інтересів інших політичних суб'єктів (колоніальні та залежні народи). В етносів, які усвідомили свої інтереси як політичні, виникає потреба в їх самовизначенні через певні інститути – національну державу, різновиди автономії, національні рухи, партії та ін. Політизовані етноси є двигуном, рушійною силою процесів розвитку та модернізації поліетнічного

суспільства. Сучасні етноси в Україні політизовані, піднялися до рівня усвідомлення самих себе як етнospільноти і потребують захисту своєї національної специфіки.

Звичайно, провідну роль серед суб'єктів етнонаціональної політики відіграє держава, зокрема правова, яка разом з іншими суб'єктами виробляє шляхи досягнення балансу інтересів і стабільності суспільства. Тому *етнонаціональну політику* можна визначати як діяльність суб'єктів (держави і етнospільнот), спрямовану на досягнення стабільності поліетнічного суспільства через урахування, узгодження й розв'язання їх інтересів і вимог.

Зіткнення інтересів основних суб'єктів етнонаціональної політики концентрується навколо питань розподілу влади, матеріальних, соціальних та духовних благ, задоволення специфічних потреб етнospільнот та збереження їх ідентичності. Саме держава як головна ланка етнонаціональної політики має за мету якнайточніше виразити міжнаціональні інтереси, виявляючи їх і узгоджуючи з усіма етнospільнотами, за пріоритету загальнодержавних. Тому *державна етнонаціональна політика*, вважає В. Трощинський, розуміється як комплекс поглядів щодо закономірностей функціонування етнospільнот і заходів офіційних та загальнонаціональних політичних інститутів з регулювання етнонаціональних аспектів поліетнічного суспільства [5: 31].

Етнонаціональну політику можна поділити на два різних, діаметрально протилежних типи: антидемократичну і демократичну (рис. 2. «Етнополітичні процеси»).

Антидемократична етнонаціональна політика – це сукупність дій, заходів і методів правлячих кіл пануючої етнонації та підпорядкованої їм влади, спрямованих на збереження свого статусу, своїх власних потреб та інтересів, формування єдиної нації, придушення етнополітичних конфліктів і дезінтеграційних тенденцій. Однак ця характеристика не стосується політики підлеглих етнонаціональних спільнот, оскільки вона має протилежну мету –

завоювання незалежності або досягнення справедливості та рівноправності – і спирається на демократичні принципи.

Із вищеназваних типів етнонаціональної політики О. Картунов виокремлює тоталітарну й авторитарну, а з демократичної – демократичну й ліберальну.

Тоталітарна етнонаціональна політика проводилася колишніми колоніальними імперіями й тоталітарними державами. Її суб'єктами були пануюча етнонація та підпорядкована їй держава; людина та решта спільнот були лише об'єктами. Мета такої політики – забезпечення потреб та інтересів пануючої етнонації за рахунок і на шкоду іншим підлеглим спільнотам та для запобігання національно-визвольним революціям. Тоталітарна етнонаціональна політика спиралася на закон сили і діяла за принципом «divide et impera» («поділяй і володарюй»). Вона застосовувала силові методи, зокрема етноцид, етнічні чистки та «зачистки», депортацію нескорених етнонаціональних спільнот тощо. Прикладів тут більш ніж достатньо: колоніальні імперії, фашистська Німеччина та мілітаристська Японія, СРСР 30-х – 50-х рр. XX ст. тощо.

Авторитарна етнонаціональна політика проводиться в державах з авторитарними режимами. Її мета – забезпечення потреб та інтересів пануючої етнонації, запобігання посиленню дезінтеграційних процесів, сприяння злиттю етнонаціональних спільнот у «єдиний народ» (наприклад, радянський народ). Методи цієї політики дещо м'якші. Ставка робиться на примусову асиміляцію підлеглих спільнот і пропаганду концепцій «пролетарського інтернаціоналізму», «дружби народів» та ін. В окремих випадках може бути застосована і збройна сила. Саме така політика проводилася в СРСР у 60-х – 80-х рр., а сьогодні – в деяких пострадянських державах.

Демократична етнонаціональна політика – це діяльність системи суспільних, державних та етнонаціональних інститутів і механізмів, спрямована на врегулювання відносин між етнонаціональними спільнотами і між ними та державою, забезпечення їхніх прав та інтересів, запобігання

ескалації етнополітичних конфліктів і зміцнення національної (громадянської) єдності. У більш стислому розумінні, *демократична етнонаціональна політика* – це владні відносини та управління поліетнічним суспільством.

Така політика притаманна країнам з демократичним устроєм. Її мета полягає в забезпеченні прав та інтересів субординованих етнонаціональних спільнот та в збереженні етнополітичної стабільності. Методи такої політики загалом демократичні, найбільш поширеним серед них є напівдобровільна, напівпримусова асиміляція субординованих спільнот. Прикладом тут може бути більшість західних демократичних країн, зокрема сучасні Італія, Німеччина, Франція та ін.

Демократична етнонаціональна політика має відповідати багатьом вимогам. Зокрема, вона повинна бути науково обґрунтованою; базуватися на демократичних принципах і конструкційно-правових засадах; бути чітко визначеною (це стосується, перш за все, державної концепції етнонаціональної політики); послідовною, але водночас і гнучкою; здатною до інновацій; «прозорою», тобто досить відкритою і зрозумілою; без подвійних стандартів; інформаційно й матеріально забезпеченою та ін. Водночас вона не повинна бути всеосяжною та всепроникною, оскільки етнічні/національні почуття людини є її особистою справою, а етнонаціональні спільноти є природними, самодостатніми та значною мірою самоврядними феноменами.

Ліберальну етнонаціональну політику проводять лише кілька справді демократичних, правових держав. Мета цієї політики – забезпечення прав і свобод кожної людини, всіх етнонаціональних спільнот, досягнення та збереження гармонійних етнополітичних відносин, інтеграція суспільства. Така політика користується виключно правовими, гуманістичними методами. Зразковими прикладами тут вважаються Швейцарія, Голландія, Канада та Скандинавські країни. Часто така політика називається також політикою або «етнічного плюралізму», або «багатокультурності», або етномультикультуралізму.

Етнонаціональна політика може бути *змішаного типу*, тобто мати ознаки кількох підтипів. Скажімо, етнонаціональну політику Великобританії можна охарактеризувати як демократичну, але авторитарну (щодо Північної Ірландії), політику Російської Федерації як тоталітарну (щодо Чеченської республіки) та авторитарну (щодо інших республік Північного Кавказу) і демократичну (щодо Татарстану та ін.). Етнонаціональну політику України можна вважати переважно демократичною.

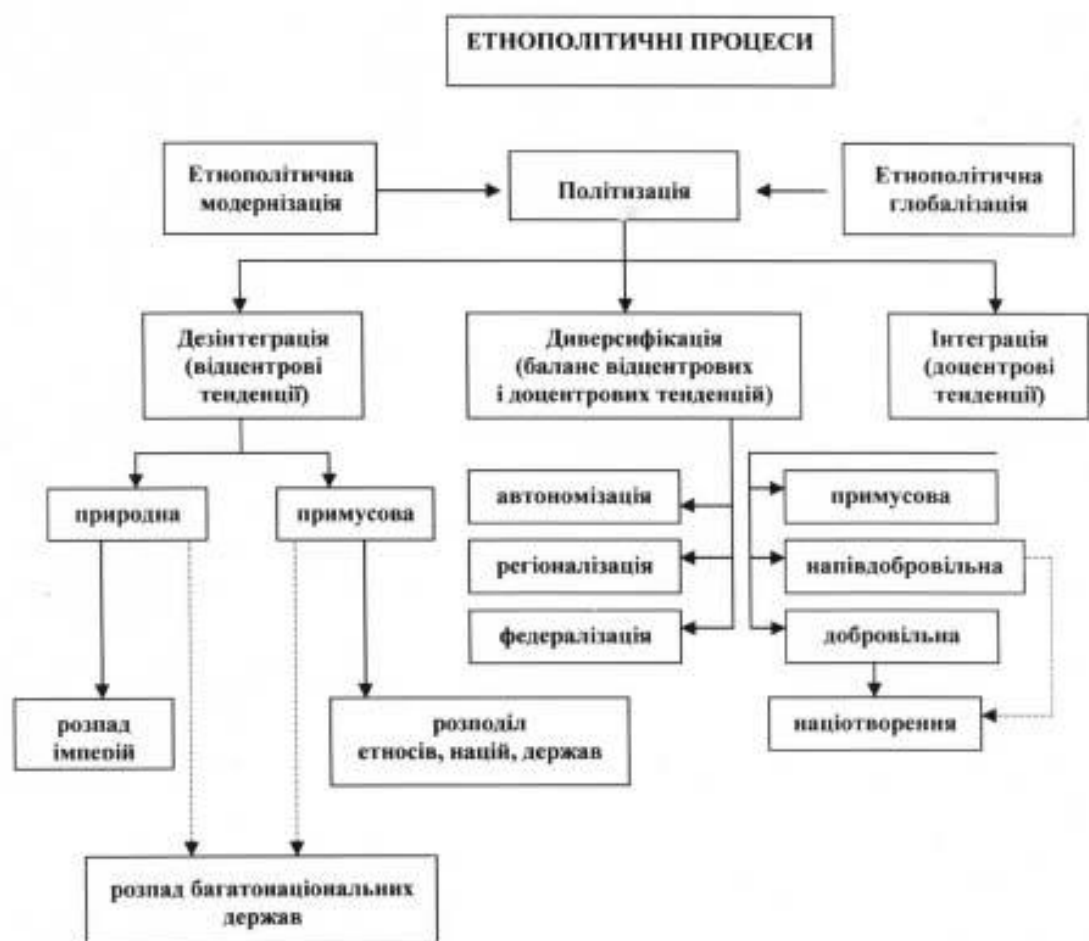

Рис 3. Типологія, мета, методи і принципи етнонаціональної політики

Досить велику, але далеко не однакову роль в етнонаціональній політиці відіграє держава. В умовах антидемократичної політики вона перетворюється

на знаряддя найбільш численної етнонації і повинна забезпечувати її пануюче становище. В умовах демократичної політики держава відіграє зовсім іншу роль. Показово, що спочатку (до 80-х рр. XX ст. – XXI ст.) їй відводилася роль «чесного брокера» («honest broker»), тобто нейтрального спостерігача за розвитком взаємовідносин між етнонаціональними спільнотами. Однак сьогодні від держави вимагається значно більше. Зокрема, вона повинна забезпечувати «етнокультурну справедливість» («ethnokultural justice») та всіляко підтримувати корінні народи та меншини за умови збереження цілісності держави.

Головним напрямком у взаєминах етноспільнот або з нацією-державою завжди постає **національне питання** як форма і тенденція до відкритого висунення на порядок денний проблем, пов'язаних із невирішеністю їх прав і інтересів.

У теоретичних розробках філософсько-політологічної думки є різні точки зору на національне питання і можливості його вирішення державницько-управлінським методом. Їх можна звести до трьох напрямків.

Перший напрямок – марксистський, який передбачає можливість вирішення цього питання лише за умов побудови соціалістичної держави. Національне питання виявляє себе переважно у зв'язку із соціально-економічними проблемами класово-антагоністичного суспільства, що спонукало марксистів до висновку про його підпорядкованість питанню щодо зміни суспільного ладу та можливості його повного усунення з етнічного життя людей на основі соціалістичних суспільних відносин, на принципах права націй на самовизначення, добровільного їх об'єднання, взаємоповаги та взаємодопомоги. Радикальні соціалістичні перетворення міжнаціональних відносин у різних державах створювали видимість успіхів, однак на практиці загострювали ці відносини через зашореність управлінських рішень, їх обмеженість марксистською моделлю. Була спроба довести, що, наприклад, у Радянському Союзі національне питання цілковито і повністю розв'язане, що ніби «...вперше в історії багатонаціональний склад

країни перетворився з джерела її слабкості на джерело сили і процвітання» [6:7-8]. Та насправді воно було загнане вглиб. Протягом десятиліть під гаслом втілення в життя ленінського передбачення про те, що нібито соціалізм «гігантськи прискорює зближення і злиття націй» [7: 21], штучно здійснювалась уніфікація національного життя, форсувалися процеси інтеграції народів у «єдиний радянський народ» тощо. Національне питання поглибило загальну кризу суспільства, що й привело до розпаду СРСР.

Сучасні неокомуністичні концепції етнонаціональної політики ґрунтуються на марксистсько-ленінській теорії нації та національних відносин. «Національне питання, – говориться у Програмі Компартії України, – завжди має конкретний соціально-класовий зміст. У наш час воно визначається поступом людства до соціалістичного майбутнього, тобто протиборством сил, що обстоюють соціалістичний шлях розвитку, та тих, хто цьому заважає. Саме це є зараз сенсом національного питання в Україні» [8:18].

Другий напрямок теоретичних розробок щодо національного питання полягає в тому, що буцімто з усталенням політичної демократії в багатонаціональній державі зникає, немовби випаровується національне питання. Але практика доводить, що національне питання виникає й навіть набуває гострих форм і в тих країнах, де нації, етнічні групи перебувають приблизно на одному рівні соціально-економічного розвитку, де відсутнє національне гноблення і наявні умови політичної демократії. В Англії, наприклад, причиною загострення національного питання є проблема самовизначення Північної Ірландії (Ольстер) і відносини між католиками та протестантами, які набувають етнополітичного забарвлення. У Франції не зникає з політичного життя питання незалежності Корсики, а питання іноземних робітників викликає постійне напруження в країнах Європи. У центрі етнополітичного життя Бельгії гостро стоїть проблема взаємовідносин між валлонами та фламандцями, у Канаді – між англомовними і франкомовними громадами.

Третій напрямок – національне питання існуватиме доти, доки існуватимуть етноси як суб'єкти або, навпаки, об'єкти політики. Прийнятність цієї концепції полягає в тому, що національне питання виникатиме і щодо соціально-економічного розвитку, і як мовно-культурне питання, і навіть як проблема екологічного захисту. Постаючи як питання політичної демократії, воно щоразу викриває недоліки того чи іншого боку існуючої політичної системи, знову і знову висувуючи проблему національної рівноправності та справедливості. В Іспанії це виявляється в боротьбі за політичну рівність та одержання автономії п'ятьма її провінціями. У Бельгії таким чином реалізується принцип федералізму, а Квебек у Канаді саме таким шляхом просувається до політичної самостійності. Навіть державні нації потребують мовно-культурного сприяння й заступництва: Франція, Швеція, Голландія.

Пильної уваги етнонаціональної політики потребує розвиток держав, що утворилися на терені СРСР. Розвал останнього сам по собі не зміг вирішити національного питання в його багатоманітності. Лишилися складні проблеми в кожній державі. Побудова або відтворення власних національних держав є пріоритетною метою народів колишніх радянських республік, до якої вони були здатні йти навіть через економічні труднощі. В Україні, наприклад, невід'ємною складовою національного питання є відродження національної мови та національних культур усіх етноспільнот, запобігання сепаратистським тенденціям, ідентифікація громадян у єдину державу. Бажання великої частини громадян України російського походження в Криму приєднатися до етнічно близької Росії, навіть усупереч економічним розрахункам, спровокувало так звану проблему Криму. Побоювання щодо втрати власної етнічної ідентичності зумовлює рух русинів у Закарпатті. Складними є питання етнополітики в Росії, у складі якої понад 30 національно-територіальних автономій та 60 корінних етносів, які потребують самовизначення. Гострота національного питання кавказьких

республік, Казахстану, Середньої Азії, Молдови не зменшується і набуває нових форм, а подекуди переростає в збройні конфлікти.

Утім, етнонаціональна політика має будуватися на незмінних принципах урахування і вирішення національного питання лише на засадах пріоритетності людських прав порівняно з національним та збереження територіальної цілісності держави. Особливу небезпеку становить досить рельєфно виявлена в колишньому Радянському Союзі тенденція будувати етнополітику на класових принципах доцільності, а не всебічного врахування об'єктивних процесів та пошуків шляхів розв'язання національного питання. Життя довело хибність думки про можливість остаточного вирішення національного питання. Воно існуватиме постійно. Важливо прагнути до гармонізації міжнаціональних відносин, щоб запобігти загостренню суперечок і переростанню їх у міжетнічні антагоністичні конфлікти.

Національне питання безпосередньо пов'язане з реалізацією етноспільнотами *права на самовизначення*. Ю. Римаренко визначає цей феномен як «вільний вираз народом своєї волі відносно до національного та державного устрою, розпорядження своїми природними багатствами, здійснення свого соціально-економічного та культурного розвитку» [9:108]. Національне самовизначення є ключовим принципом етнополітики і найбільш повним виразом демократизму в міжнаціональних відносинах. Воно виникло з досвіду національних рухів, формування національних держав та світового досвіду етнодержавотворення. Проблеми самовизначення будуть розглянуті в наступних темах.

Нині в політиці певної частини держав можна спостерігати обережність щодо питань самовизначення. Інколи висуваються концепції, що зводять цей принцип виключно до права на відокремлення, до сепаратизму або, навпаки, ведуть до його цілковитого заперечення, оскільки самовизначення нібито містить у собі загрозу територіальній цілісності держав (події в Карабасі, Косові, Курдистані, Чечні). Однак і за сучасних умов цей принцип є актуальним, виявляючись у трьох аспектах. По-перше, самовизначення й

справді може привести до державного відокремлення, до створення самостійної держави. Для багатонаціональної держави це означатиме її руйнування, як це відбувається в імперіях. По-друге, національне самовизначення може означати на практиці й добровільне, на підставі демократичного виявлення народів, входження етногрупи, націй до складу унітарної чи союзної держави в якості суб'єктів політики на рівноправних засадах (Російська Федерація, Грузія, Швейцарія тощо). По-третє, відбувається інтеграція здавна незалежних національних держав у більші утворення на зразок Європейського Економічного Співтовариства. Такі утворення відповідають інтересам прогресу, суверенітету націй. Складні процеси інтеграції відбуваються нині в СНД. Труднощі тут і в пам'яті націй про недавній негативний досвід нерівноправного становища республік у колишньому СРСР, і в нинішньому прагненні імперських кіл прискорити процес інтеграції, утворити наддержавні структури, які загрожують втратою незалежності кожному з учасників Співдружності. Європейські країни вдаються до інтеграції, пройшовши чималий шлях національного розвитку, досягнувши на ньому величезного прогресу. Тепер вони досить успішно інтегруються, щоб стати ще більш заможними й сильними. Цього не можна сказати про СНД.

Отже, право національного самовизначення – це право кожного етносу самому визначати форми національно-державного устрою, зв'язки із сусідами. Обстоювати національне самовизначення – це бути проти насильницького утримування будь-якого етносу в межах багатонаціональної держави. Розквіт багатонаціональної держави, наприклад Російської Федерації, неможливий без справжньої реалізації права кожного з її народів на самовизначення. Новоутворені держави (Азербайджан, Боснія, Болгарія, Грузія, Латвія, Молдова, Сербія, Словаччина, Чехія тощо) не можуть розраховувати на соціальний прогрес, продовжуючи утискувати права інших етноспільнот (особливо корінних народів), які проживають на території цих країн. В етнонаціональній політиці право на самовизначення визнають усі.

Але є й ті, хто всіляко протидіють його реалізації. В. І. Ленін, наприклад, активно пропагував ідеї самовизначення нації, та на практиці сам став організатором окупації й насильницького приєднання республік до РСФСР. Доведено, що чим демократичнішою буде багатонаціональна держава, чим більше реальних прав і повноважень мають етноси, тим активнішим ставатиме їх прагнення до поєднання, до інтеграції. І навпаки, тільки-но в суспільстві беруть гору імперські настрої, як виникає підозрілість стосовно національного самовизначення, бажання, з одного боку, перетворити його на «порожнє» гасло, а з іншого, – відкинути.

2.2. Функції та принципи етнонаціональної політики

Демократична етнонаціональна політика виконує досить багато різноманітних і важливих функцій. Основними серед них є:

- 1) управлінська, яка полягає в розробці основних напрямів розвитку етнонаціональної політики й управління етнополітичними процесами та відносинами; превентивних засобів щодо можливих ускладнень та загострення етнонаціональної ситуації;
- 2) функція цілепокладання – визначення цілей і завдань, розробка програм діяльності відповідно до інтересів етноспільнот;
- 3) мобілізаційна, призначення якої – мобілізувати духовні та матеріальні сили етнонаціональної спільноти для досягнення поставленої мети;
- 4) організаційна, що має сприяти налагодженню організованого життя та цілеспрямованої діяльності етнонаціональних спільнот, зокрема створенню організаційних структур, здатних забезпечувати їхні потреби й інтереси;
- 5) контрольна, яка покликана спостерігати та здійснювати контроль за дотриманням всіма суб'єктами етнонаціональної політики законів і норм, що визначають етнополітичні відносини;
- 6) захисна, що спрямована на забезпечення етнополітичної безпеки людини, етнонаціональних спільнот, усього поліетнічного суспільства;

- 7) стабілізаційна, що підпорядкована збереженню етнополітичної стабільності та зміцненню національної безпеки;
- 8) інтеграційна, яка полягає у зміцненні внутрішньої єдності етнонаціональних спільнот, їх інтеграції, тобто включенню в суспільно-політичне життя, у зміцненні національної єдності поліетнічного суспільства та територіальної цілісності держави;
- 9) етнопримирювальна, що має на меті узгодження специфічних потреб та інтересів різних етнонаціональних спільнот між собою та із загальносуспільними, запобігання ескалації етнополітичних конфліктів та їхнє цивілізоване розв'язання;
- 10) функція етнічної та політичної соціалізації, тобто формування етнічної та політичної свідомості, включення людини в етнополітичне життя;
- 11) виховна, завданням якої є формування високої етнополітичної культури як сплаву й синтезу високої політичної культури та культури міжетнічного спілкування;
- 12) інноваційна, що покликана вести постійні пошуки і запроваджувати нові засоби та методи вдосконалення етнонаціональної політики;
- 13) прогностична, що вимагає моніторингу (відстежування) етнополітичних процесів і відносин, з'ясування тенденцій їх розвитку та передбачення наслідків;
- 14) функція виховання громадян в дусі поваги до національної гідності, непримиренності до проявів ксенофобії.

Справжня демократична етнонаціональна політика ґрунтується на кількох **загальних, універсальних, фундаментальних принципах**, визнаних міжнародним правом (документи ООН, ЮНЕСКО, МОП, ОБСЄ та ін.) та апробованих багатьма західними країнами. Деякі з них заслуговують не лише на згадку, а й на стислий виклад.

1. Принцип рівноправності, який поширюється на кожну людину та етнонаціональну спільноту.

Рівноправність індивідів полягає у визнанні рівності прав і свобод кожної людини, незалежно від її етнічного/національного походження, політичних уподобань, соціального статусу, віросповідання тощо.

Рівноправність етнонаціональних спільнот передбачає рівність прав і свобод, незалежно від їх чисельності, рівня соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. При цьому етнонаціональні спільноти визнаються рівноправними суб'єктами не лише політики, а й права. Слід особливо підкреслити, якщо десь до середини 80-х рр. XX ст. носіями права (Rights Holders) вважалися переважно нації (народи), то сьогодні до них зараховуються корінні народи й етнічні та національні меншини.

2. Право на самовизначення, яке стосується кожної людини та всіх етнонаціональних спільнот.

Право людини на самовизначення означає її право самостійно визначати своє етнічне походження, обирати мову (мови) спілкування, належати чи не належати до певних етнокультурних організацій, брати чи не брати участь в етнополітичному житті.

Право корінних народів та етнічних меншин на самовизначення стосується так званого «внутрішнього самовизначення», що передбачає їх право самостійно визначати свою долю. Формами реалізації цього права може бути національно-/етнічно-територіальна автономія (республіка, край, область, район) – для тих спільнот, які проживають компактно; національно-/етнічно-культурна автономія – для тих спільнот, які проживають як компактно, так і дисперсно (розсіяно); інтеграція у «велике суспільство» із збереженням своєї етнічної ідентичності; добровільна асиміляція. Єдине обмеження тут – реалізація цього права повинна відбуватися в межах тієї країни, в якій проживають корінні народи та етнічні меншини.

Право націй (народів) на самовизначення означає право нації (народу) самостійно вирішувати свою долю, визначати форму своєї державності чи навіть відокремлюватися та створювати власну державу. Тут слід звернути увагу на те, що право на самовизначення не зводиться лише до

відокремлення та утворення власної держави і тим більше не вимагає обов'язковості саме такого кроку; особливо сьогодні, в умовах могутніх інтеграційних процесів і зростаючої демократизації етнонаціональної політики. У ХХІ ст. самовизначення у формі відокремлення вже не буде загальним принципом вирішення етнополітичних проблем. У цілому самовизначення установлює глибинний зв'язок особи, нації та держави і є дійовим засобом самоорганізації етноспільнот.

3. Принцип суверенітету, який означає верховенство і незалежність влади, стосується лише нації-держави, народу (політичної нації) та держави. Суверенітет поділяється на національний, народний і державний.

Національний суверенітет – це сукупність суверенних прав нації, що гарантують її існування та створення власної держави чи державного утворення.

Народний суверенітет означає верховенство, незалежність і повновладдя народу в державі як єдиного законного та правочинного носія верховної влади.

Державний суверенітет – це верховенство, єдність і самостійність державної влади, її незалежність від будь-якої іншої влади всередині держави, а також поза нею.

4. Принцип невтручання у внутрішні справи держав, що випливає з принципу суверенітету. Однак світова спільнота все наполегливіше обстоює думку, що етнонаціональна політика не є виключно внутрішньою справою окремих держав. Сьогодні порушення прав людини та етнічних меншин у деяких країнах (особливо в умовах етнічних війн, етнічних «чисток» і «зачисток») розглядаються як прояви етноциду (знущання та знищення людей за етнічною ознакою) та виклик світовій спільноті і гостро засуджуються.

Більше того, посилюється тенденція прямого втручання міжнародних організацій у внутрішні справи таких держав (надсилення до них інспекційних комісій, введення «блакитних шоломів» ООН та військ НАТО,

бомбардування тих сил, які здійснюють злочини, та ін.). Формально такі дії є грубим порушенням принципу невтручання. Однак їх можна зрозуміти і певною мірою виправдати, якщо: 1) порушення прав людини та етнонаціональних спільнот набувають масового характеру; 2) вичерпано всі інші шляхи та методи впливу на порушника – дипломатична ізоляція, політичний тиск та економічні санкції; 3) втручання відбуваються за спеціальним рішенням ООН; 4) застосування сили є адекватним; 5) втручання виключає нові жертви серед мирного населення, а матеріальні збитки чи шкода докільню зведені до мінімуму та ін.

5. Принцип територіальної цілісності, що передбачає недоторканність кордонів держави та її територіальну цілісність. Звичайно, сьогодні в умовах могутніх інтеграційних процесів недоторканність кордонів не лише не виключає, а, навпаки, передбачає їх відкритість для пересування людей, ідей, капіталів тощо. Та й саму територіальну цілісність не варто абсолютизувати. До того ж принцип територіальної цілісності суперечить принципів права націй на самовизначення, точніше, вони виключають один одного. І все ж таки протиборство двох зазначених принципів – це не квадратура кола (тобто питання, що не має рішення), як вважають деякі теоретики та практики етнонаціональної політики. Це питання має рішення! Але шукати його слід виключно на шляхах вдосконалення ліберальної етнонаціональної політики.

6. Принцип гармонізації індивідуальних прав людини та групових, колективних прав етнонаціональних спільнот почав отримувати визнання із середини 80-х рр. XX ст. Цей принцип не заперечує і не ставить під сумнів важливість забезпечення індивідуальних прав людини. Навпаки, він підкреслює їхню величезну роль. Проте дедалі очевидними стають вузькість і обмеженість ставки виключно на індивідуальні права людини та намагання довести їх пріоритетність. Адже індивідуальні права «ab ovo» (з самого початку; букв.: з яйця. – *Авт.*) були непридатні представляти й захищати групові, колективні інтереси етнонаціональних спільнот. І тим більше нездатні вони робити цього сьогодні, коли на арену політичного життя

вийшли етнонаціональні спільноти і стали головними рушійними силами суспільного розвитку. Ось чому разом і поряд із забезпеченням індивідуальних прав людини ліберальна етнонаціональна політика базується на захисті групових, колективних прав етнонаціональних спільнот. Отже, не пошук пріоритетів, а гармонізація індивідуальних прав людини та групових, колективних прав етнонаціональних спільнот може забезпечити етнополітичну стабільність, національну єдність суспільства та територіальну цілісність держави.

Демократична етнонаціональна політика користується також *гуманістичними, цивілізованими методами*, зокрема *правовими та морально-етичними*. Втім, інколи їй теж доводиться вдаватися до *силових методів*. Однак застосування силових методів припустиме лише: 1) як поодинокі вимушені випадки; 2) у форс-мажорних обставинах, що загрожують життю людей; 3) лише після того, коли всі інші методи не дали позитивних результатів; 4) із суворим дотриманням усіх відповідних правових законів і норм; 5) якщо застосування сили є адекватним злочинові тощо. Звичайно, впровадження демократичної етнонаціональної політики потребує також належних механізмів і засобів. Однак оскільки вони суттєво залежать від особливостей політичної та етнонаціональної систем конкретної держави, форми її устрою, специфіки існуючих в ній етнополітичних відносин, рівня етнополітичної культури та інших чинників, то їх краще розглядати в контексті саме цієї держави.

В Україні суспільних економічних, соціальних і політичних зв'язків потребує перегляду принципів взаємовідносин між головними суб'єктами етнополітики – державою, створеною українською нацією, та етнічними групами у її складі. Тоталітарна система суспільного устрою передбачала повний і беззастережний контроль держави за всіма сторонами міжетнічних відносин і монополію на прийняття рішень щодо розв'язання міжетнічних протиріч.

Тоталітарна традиція, яка зводить суть етнонаціональної політики до підпорядкування всіх її проявів державній волі, не могла зникнути водночас і поки що являє собою помітну складову етнополітичного процесу в Україні. Разом з тим, із державною монополією на політичну дію в країні поступово формується багатопартійність із плюралізмом доктринальних підходів до регулювання міжетнічних відносин. Плюралістичне розуміння етнополітики, з одного боку, відкидає державний монополізм, орієнтуючись на власну ініціативність етнічних груп та їх представницьких організацій. З другого боку, плюралістичний підхід в умовах України також не позбавлений традиційних стереотипів, успадкованих від тоталітарної доби. Одночасно слід враховувати, що останнім часом у політичному спектрі дедалі яскравішають екстремістські кольори, що загрожує поверненням до класичного тоталітарного розв'язання етнополітичних проблем.

Щодо особливостей *етнонаціональної політики України*, то тут слід враховувати, що тривалий час український народ та його землі перебували в складі різних держав (переважно Росії та Польщі), правлячі кола яких нав'язували йому свою антидемократичну етнонаціональну політику. Внаслідок цього досить повільним, складним і суперечливим виявляється процес відродження і формування української нації, розвиток її мови й культури. Разом із українською етнонацією значних утисків і втрат зазнали інші (за винятком «руської») етнонаціональні спільноти, але відповідальність за це несуть правлячі кола царської Росії, колишніх СРСР та Польщі.

2.3. Суб'єкти етнонаціональної політики

Між державною нацією і національними спільнотами утворюється складна система суб'єктно-об'єктних відносин. Будь-яка політика – це гра, в якій беруть участь певні дійові особи (суб'єкти), кількість яких визначається обставинами. Серед суб'єктів етнополітики можуть бути нації, різновиди

етноспільнот, етнічні та національні групи, держава та її інституції, автономії, національно-культурні центри, партії та рухи тощо.

Серед головних суб'єктів етнополітики варто зупинитися на такому явищі як «політизована етнічність», що опинилося на вістрі етнічного конфлікту і вимагає участі багатьох чинників суб'єктно-об'єктних відносин в управлінні. *Політизована етнічність* (тобто етнічна група, що охоплена прагненням досягти певної політичної мети), як правило, є ініціатором конфліктних ситуацій, кидає виклик іншому, не менш важливому суб'єктові етнополітики, яким є державна нація.

Провідним суб'єктом етнонаціональної політики виступає *нація-держава*, і остання виникає здебільшого двома шляхами: 1) відбувається політизація етносу, його самовизначення та утворення власної держави, у якій він стає ядром; 2) держава, на території якої опинилися через збіг обставин різні етнічні компоненти, згуртовує їх у спільну націю шляхом «етнізації політики».

Нація і політизована етнічна група виступають суб'єктами з власними політико-ідеологічними доктринами, покликаними обґрунтовувати свої інтереси, цілі й права. Інтерес нації-держави формується як національний, а доктрина етноспільноти іноді одержує назву «етнонаціоналізм», у центрі якого перебуває вимога національного самовизначення.

Одним із найважливіших питань етнонаціональної політики й управління є врахування позиції та діяльності політичних лідерів та етнічної еліти. Як правило, до них належать ті, хто найглибше усвідомлює потребу в свободі, особливо відчуває необхідність покінчити з національною несправедливістю, хто найбільш здатний усвідомити причини й зміст свого неволення та шляхи виходу з такого становища. Вони гуртують і мобілізують етноспільноту навколо етнічних символів, закликають до суперництва з іншими групами за політичне самовизначення або за рівний чи привілейований доступ до можливостей та ресурсів суспільства. Етнічна еліта залишається проводирем і тоді, коли внаслідок компромісу вона утримує свою групу від сепаратизму.

У таких випадках вона відіграє роль «буфера» між центральною елітою і своєю групою.

Зрештою, залежно від етнополітичної ситуації, національні лідери та еліта визначають етнополітичну поведінку суб'єкта етнонаціональної політики – етнospільноти в цілому, яка може бути:

- наступальною, активною, наприклад, боротьба в Косові албанців проти панівної групи сербів;
- пасивною, конформістською. Така позиція характерна для нечисленних етнospільнот або етногруп, задоволених своїм етностановищем;
- агресивною чи екстремістською – ірландська проблема;
- безкомпромісною (ірраціональною) – курдське питання;
- компромісно-раціональною – більшість етносів на теренах СНД;
- легальною, насильницькою – бойові дії в Чечні;
- нелегальною, ненасильницькою – проблема корсиканців.

Вищесказане в основному стосується політизованої етнospільноти (національної меншини).

Нація-держава, яка домінує, може через підконтрольні їй органи управління демонструвати такі форми етнополітичної діяльності:

- усунення з політичної арени суб'єкта етнополітики, який є ініціатором загрозливого виклику (геноцид, етноцид, примусова асиміляція);
- депортація етнічних груп у межах держави з метою ліквідації компактності їх проживання та подальшого розселення в дисперсному стані, щоб позбавити їх можливості політичної консолідації. Така політика здійснювалася сталінщиною відносно кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків, німців, лемків, західноукраїнських, польських українців та ін.;
- колонізація території етнічної групи представниками панівної нації з метою зміни ситуації на власну користь (зокрема, заселення в колишньому Радянському Союзі етнічних територій вищеназваних депортованих народів);

- відверте нехтування державою вимог етнічної групи з метою збереження статус-кво, який задовольняє титульний етнос;
- утворення механізму узгодження етнополітичних проблем суб'єктами етнонаціональної політики. В окремих випадках кожен із них одержує право вето, використовуючи його проти можливого тиску з боку титульного або іншого етносу;
- надання етногрупі певної автономії на її етнічній території;
- федералізація країни з метою задоволення етнонаціональних проблем тощо.

Для останніх трьох форм етнонаціональної політики в Українській державі створено певні управлінські структури при відповідних державних органах, до яких входять представники національних меншин, що дає можливість приймати рішення стосовно задоволення їх етнопотреб. Усі етноменшини використовують право на самовизначення у формі національно-культурних товариств, а етнополітична ситуація в Криму зумовила утворення і конституційне закріплення адміністративно-територіальної автономії.

Зі здобуттям незалежності України розпочалось утвердження української нації як державної (нації-держави) та як суб'єкта етнонаціональної політики її управлінських функцій. Якщо раніше вона була лише об'єктом національної політики КПРС, то тепер фактично перебрала на себе функцію з планування й вироблення етнонаціональної політики, відіграє роль гаранта збереження гуманістично-толерантних відносин між етноспільнотами, гармонізації їх інтересів. По суті, українська нація стає головним суб'єктом етнонаціональної політики, зумовлюючи її людський вимір. Одночасно під впливом загальноетнічного відродження відбувається згуртування всередині більшості етноспільнот, які, будучи суб'єктами свого розвитку, також стають і об'єктами етнонаціональної політики Української держави. Між державою, титульною нацією і етноспільнотами утворюється складна система об'єктно-суб'єктних відносин.

Українська держава виходить із того, що в поліетичному суспільстві соціально-економічні та духовно-політичні перетворення повинні узгоджуватись з політикою у сфері міжнаціональних відносин, засадами якої є:

- конституційне гарантування рівних можливостей для участі громадян в усіх сферах суспільного життя незалежно від їхньої національності;
- визнання національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод;
- дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів;
- забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин, сприяння збереженню їх культури, мови і традицій;
- відновлення прав депортованих етносів, не допускаючи при цьому нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;
- створення атмосфери взаєморозуміння та терпимості, культурного діалогу між усіма етнічними групами, громадянами незалежно від статі, віри, національного походження, соціального стану та місця проживання;
- розвиток поліетичного українського суспільства на засадах діалогу, мирного розв'язання конфліктів, відмови від застосування сили, крім адекватних дій при загрозі масового порушення прав людини та окремих етнічних спільнот;
- використання існуючих та сприяння у створенні нових міжнародних механізмів захисту прав та свобод українців у зарубіжних країнах.

Головною метою державної етнонаціональної політики України є забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними; оптимальне врахування інтересів усіх етнонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин. Змістом

етнонаціональної політики є міжнаціональна злагода в умовах етнічної розмаїтості.

Залежно від змісту, спрямованості етнополітики деякі її функції можуть надалі активізуватися, інші – виявляти себе меншою мірою. У взаємодії вони доповнюють, підсилюють одна одну і здатні досягати мети, якщо суб'єктно-об'єктні відносини розвиватимуться шляхом демократії і реалізації прав та свобод людини й нації. Їх буде конкретизовано в наступних розділах.

За роки незалежності в Україні склалася відносно чітка система організаційної структури управління національною сферою. Під останньою розуміють сукупність управлінських ланок, розміщених у чіткій супідлеглості, які забезпечують взаємозв'язок між керівною та керованою системами. До центральної ланки управління належать:

1. Верховна Рада України – Комітет з питань прав людини, національних меншин, міжнаціональних відносин та міграції.
2. Уповноважений з прав людини Верховної Ради України.
3. Адміністрація Президента України – Управління внутрішньої політики.
4. Кабінет Міністрів України – відділ з питань освіти, культури та охорони здоров'я.
5. Державний комітет України у справах національностей та міграції.
6. Рада Міністрів Автономної Республіки Крим – Державний комітет Автономної Республіки Крим у справах національностей та департованих громадян.
7. Обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації – управління (відділи) у справах національностей, міграції та релігій.
8. Благодійний фонд «Міграція».
9. Центр досліджень проблем міграції.
10. Міжнародна організація з міграції (представництво в Україні).
11. Український Центр прав людини.
12. Відділ етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

13. Інститут народознавства НАН України.
14. Центр вивчення проблем народонаселення при Національному університеті «Києво-Могилянська академія».
15. Інститут держави і права НАН України.
16. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та ін. [10: 27].

Керуючись Конституцією України, законодавчими та нормативними актами, управлінська система спрямовує свої зусилля на залучення громадян усіх національностей, які проживають в Україні, до розбудови української державності, створення сприятливого етнонаціонального клімату, що стабілізує соціум і створює умови для здійснення і розвитку національної самобутності етноспільнот та зміцнення їх зв'язків з етнічними батьківщинами.

Запитання і завдання

1. Політика та етнонаціональна політика: їхня взаємообумовленість і пріоритетність першої у порівнянні з другою.
2. Проаналізуйте типологію етнонаціональної політики.
3. Сучасний стан національної сфери України.
4. Основні завдання етнонаціональної політики України.
5. Які існують типи етнонаціональної політики і в чому їхня відмінність?
6. На яких принципах і методах ґрунтується демократична етнонаціональна політика?
7. Які досягнення, основні цілі та завдання етнонаціональної політики України?
8. Особливості національного питання на сучасному етапі.

Теми рефератів

1. Національно-патріотична легітимність влади.
2. Спільне та відмінне в етнонаціональній політиці України та РФ.

3. Управління етнонаціональною сферою: принципи, механізм і правова база.

Рекомендована література

1. Даль Р. Демократия и её критики. – М.: РОССПЕН, 2003. – 576 с.
2. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – К., 1999. – 300 с.
3. Майборода А.Н. Теорія етнополітики в западном обществоведении: структура и принципы. – К.: Наукова думка, 1993. – 228 с.
4. Політологія: Навчальний посібник для вузів/ Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х.: Фоліо, 1998. – Гл. VII, VIII, XXIII.
5. Римаренко Ю., Шкляр Л.Є., Римаренко Ю.І. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. – К.: НАН України, 2001. – 264 с.